

choćby *Słownik pracowników książki polskiej*. W kontekście tak bogatych dokonań żał tylko, że tak ważna instytucja czekała ponad sześćdziesiąt lat na opracowanie swojej działalności.

Wanda A. Ciszewska (Toruń)

Lidia Potykanowicz-Suda, *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2011, ss. 387

Tuż po zakończeniu II wojny światowej relacje na linii Państwo–Kościół kształtowały się w miarę poprawnie. W pierwszych powojennych latach władza komunistyczna nie dążyła do bezpośredniej konfrontacji z Kościołem katolickim. Ten stan szybko zmienił się, gdy władze państwowe rozprawiły się z podziemiem niepodległościowym. Odtąd komuniści postrzegali Kościół katolicki jako głównego wroga ideologicznego i na nim skoncentrowali swoje działania. W szczególnie trudnej sytuacji znalazł się Kościół rzymskokatolicki na ziemiach przyznanych Polsce decyzją wielkich mocarstw podczas konferencji poczdamskiej w 1945 r. (tzw. Ziemie Odzyskane), ponieważ musiał tam zorganizować na nowo życie religijne. Niezwykle specyficzna okazała się sytuacja powołanego w 1945 r. województwa gdańskiego, obejmującego część przedwojennych terenów dawnego województwa pomorskiego oraz niektóre ziemie włączone do Polski po zakończeniu II wojny światowej. Na dawne podziały historyczne nakładała się złożona struktura administracyjna Kościoła katolickiego na tych ziemiach. W lipcu 1945 r. prymas Polski kardynał August Hlond na mocy specjalnych pełnomocnictw Stolicy Apostolskiej utworzył na Ziemach Odzyskanych pięć administracji apostolskich i powołał na ich rządców administratorów apostolskich. Przez długie lata województwo gdańskie swoim zasięgiem obejmowało cały obszar diecezji gdańskiej, część diecezji chełmińskiej, warmińskiej oraz administracji gorzowskiej (powiat lęborski). Po wojnie pierwszym administratorem apostolskim diecezji gdańskiej i chełmińskiej, które obejmowały większą część województwa gdańskiego, został ks. dr Andrzej Wronka.

Recenzowana monografia jest poświęcona złożonym relacjom pomiędzy Państwem a Kościołem rzymskokatolickim na terenie województwa gdańskiego w latach

1945–1970. Tematyka pracy oraz jej zasięg chronologiczny nie budzi większych zastrzeżeń. Większego uzasadnienia nie wymaga data początkowa – 1945 r., ponieważ stanowi ona naturalną granicę w dziejach politycznych Polski. Podobnie przyjęcie daty końcowej – 1970 r. wydaje się na wskroś słusznym zabiegiem, ponieważ w tym roku nastąpiła zmiana ekipy rządzącej. Skompromitowanego wydarzeniami grudniowymi na Wybrzeżu I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułkę zastąpił na tej funkcji Edward Gierek, który w pierwszych latach swoich rządów starał się doprowadzić do normalizacji stosunków z Kościołem katolickim. Przyjęty obszar badawczy, obejmujący tereny dawnego województwa gdańskiego, w pełni spełnia wymogi stawiane tego typu monografiom. Jak podkreśla Autorka, prezentowana praca ma charakter przede wszystkim źródłowy i została opracowana głównie na materiałach archiwalnych. Kwerendę przeprowadzono głównie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, obejmując nią kilkanaście zespołów archiwalnych, m.in. Wydziału Propagandy Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Partii Robotniczej w Gdańsku, Urzędu Wojewódzkiego Gdańskiego z lat 1945–1950, Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, Kuratorium Okręgu Szkolnego Gdańskiego w Gdańsku, Wojewódzkiego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk w Gdańsku, Towarzystwa Szkoły Świeckiej Oddział Wojewódzki w Gdańsku oraz Stowarzyszenia Ateistów i Wolnomyślicieli Oddział Wojewódzki w Gdańsku. Przebadany materiał archiwalny w Archiwum Państwowym w Gdańsku zasługuje na wyróżnienie. Autorka niezwykle szeroko przeanalizowała dostępną tam spuściznę archiwalną władz gdańskich. Gorzej sytuacja wyglądała w przypadku terenowych struktur władzy, ponieważ w swojej pracy Lidia Potykanowicz-Suda sięgnęła do dokumentów tylko dwóch starostw powiatowych: w Tczewie i Starogardzie Gdańskim. Należy pamiętać o tym, że to głównie lokalni decydenci polityczni realizowali założenia władz państwowych wobec związków wyznaniowych. Prześledzenie podejmowanych przez nich decyzji pozwala odpowiedzieć na pytanie dotyczące stopienia ich zaangażowania w politykę represyjną państwa. W niewielkim stopniu zostały wykorzystane również materiały dawnych służb bezpieczeństwa, przechowywane w oddziale IPN w Gdańsku, chociaż należy przyznać, że zachowały się one w szczątkowej formie. Na ocenę recenzowanej monografii wpływa czas jej powstania, ponieważ omawiana książka stanowi zmienioną wersję rozprawy doktorskiej, obronioną w listopadzie 2006 r. W chwili jej pisania obowiązywały w IPN ograniczenia dotyczące dostępu do pomocy ewidencyjnych, które następnie zostały zniesione. Recenzowana książka prezentuje stan wiedzy z 2006 r., co powoduje określone konsekwencje, ponieważ nie uwzględniono w niej najnowszych opracowań naukowych i wydanych źródeł archiwalnych. Chociaż przeprowadzona kwerenda źródłowa jest niezwykle obszerna, można wskazać na pewne niewykorzystane materiały archiwalne. W pierwszej kolejności należy wspomnieć o dokumentach przechowywanych w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, szcze-

gólnie w takich działach, jak Wydział do Spraw Wyznań, Ministerstwo Administracji Publicznej, czy też Wydział Nauki i Oświaty KC PZPR. We wspomnianych zbiorach zachowało się wiele materiałów dotyczących polityki władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego, także w odniesieniu do województwa gdańskiego. Część dokumentacji wytworzonej przez centralne organy władzy jest przechowywana obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku, głównie jako odpisy korespondencji urzędowej. Na ich podstawie Lidia Potykanowicz-Suda zrekonstruowała działania władz państwowych, chociaż czasami pojawiają się luki w jej wywodach. Kwerenda w Archiwum Akt Nowych w Warszawie pozwoliłaby przynajmniej częściowo na uzupełnienie brakujących wątków. W swojej pracy badaczka uwzględniła również źródła proveniencji kościelnej. W tym miejscu należy wymienić materiały pochodzące z Archiwum Archidiecezji Gdańskiej w Gdańsku oraz Archiwum Diecezji Pelplińskiej w Pelplinie. Przy badaniach poświęconych dziejom Kościoła katolickiego w PRL, warto również pamiętać o zbiorach archiwalnych, które nie zostały jeszcze przekazane do archiwów diecezjalnych (np. wewnętrzne archiwa seminariów duchownych, czy też zgromadzeń zakonnych). Wspomniane archiwalia stanowią niezwykle cenny materiał źródłowy, niezwykle rzadko wykorzystywany przez współczesnych badaczy. Podsumowując, wykorzystaną bazę źródłową przez autorkę należy ocenić bardzo pozytywnie, chociaż można byłoby ją jeszcze uzupełnić o inne materiały.

Monografia Lidii Potykanowicz-Sudy składa się z wykazu skrótów, wstępu, czterech rozdziałów, zakończenia, streszczenia, bibliografii, spisu tabeli i spisu fotografii oraz indeksu osobowego. Nim przejdziemy do dalszych rozważań, warto zastanowić się nad konstrukcją pracy. Generalnie, nie budzi ona większych zastrzeżeń, chociaż przydałby się rozdział wstępny dotyczący ogólnej sytuacji Kościoła katolickiego w województwie gdańskim. Ze względu na specyficzne położenie województwa gdańskiego, obejmującego obszar aż czterech diecezji i administratur apostolskich, należałoby szerzej omówić ich strukturę terytorialną, określić stan posiadania majątkowego, ustalić liczbę zgromadzeń zakonnych i kościelnych placówek wychowawczo-opiekuńczych, szkół i szpitali. W monografii zabrakło także naszkicowania portretu intelektualnego duchowieństwa gdańskiego. Tego typu ogólne rozważania pozwoliłyby lepiej zorientować się w później poruszanych wątkach. W swojej pracy Autorka często odwołuje się do oficjalnych dokumentów państwowych dotyczących działań podejmowanych przez władze gdańskie wobec Kościoła katolickiego. Niestety, bez szerszej perspektywy nie zawsze można określić ich skalę. Trudno czasami również ocenić wiarygodność źródeł wytworzonych przez organy państwowe. I tak np. (s. 114) w świetle informacji Wydziału Administracyjny KW PZRR w Gdańsku w 1953 r. na terenie województwa gdańskiego funkcjonowały 33 zgromadzenia zakonne. Nie wiadomo, czy jest to ich rzeczywista liczba. Lidia Potykanowicz-Suda pisze (s. 317), że władze państwowe do października 1960 r. przejęły na terenie województwa gdań-

skiego 126 nieruchomości kościelnych. Nie znając nawet przybliżonego stanu majątkowego Kościoła katolickiego na tym obszarze, nie potrafimy określić jak dotkliwe były sankcje państwowe. Tego typu przykłady wyraźnie wskazują na potrzebę przedstawienia ogólnej sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego w województwie gdańskim, aby lepiej zrozumieć zachodzące tam procesy.

W rozdziale pierwszym, *Polityka władz partyjno-państwowych wobec duchowieństwa*, Lidia Potykanowicz-Suda przedstawia główne założenia polityki władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego w województwie gdańskim. Wśród kilkuset uwięzionych księży katolickich na terenie całego kraju znaleźli się również duchowni gdańscy. Autorka odnotowuje przynajmniej kilkanaście takich przypadków. Obraz ten można byłoby uzupełnić poprzez przeanalizowanie teczek personalnych księży, gdzie często znajdują się odpisy ich wyroków sądowych. Lidia Potykanowicz-Suda szczegółowo omawia metody walki władz państwowych z Kościołem rzymskokatolickim. Rozdział ten jest ilustrowany licznymi przykładami, co podwyższa jego wartość merytoryczną. Interesujące są rozważania Autorki dotyczące prowadzenia zróżnicowanej polityki władzy ludowej wobec kurii chełmińskiej i gdańskiej. Tę pierwszą komuniści postrzegali jako wrogo ustosunkowaną do przemian społeczno-politycznych w kraju, a do najbardziej reakcyjnych duchownych zaliczali m.in. biskupa chełmińskiego Kazimierza Józefa Kowalskiego oraz jego najbliższych współpracowników. W monografii pojawia się niewiele odniesień do kurii warmińskiej oraz gorzowskiej, co należałoby uzupełnić. W kolejnych podrozdziałach Lidia Potykanowicz-Suda gruntownie przebadła różne formy współpracy księży patriotów z komunistami i ich działalność w kolejnych strukturach (Komisja Księży przy Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, Komisja Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich, Koło Księży przy „Caritas” itd.). Autorka ukazała również reakcje władz kościelnych na próby dezintegracji duchowieństwa gdańskiego. Niewątpliwie znacznie szerzej można było opisać walkę kurii chełmińskiej o zachowanie Małego Seminarium Duchownego w Pelplinie. Dokumenty w tej sprawie zachowały się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, IPN w Gdańsku oraz Archiwum Państwowym w Gdańsku. Autorka korzystała głównie ze zbiorów archiwalnych tej ostatniej instytucji. W monografii zabrakło również odniesienia do problemu powoływania kleryków do służby wojskowej, chociaż należy przyznać, że zagadnienie te częściowo wykracza poza ramy chronologiczne pracy. Dość pobieżnie Lidia Potykanowicz-Suda omówiła zagadnienia związane z działalnością zgromadzeń zakonnych, głównie opierając się na materiałach proveniencji państwowej. W tej części pracy zabrakło szczegółowego zrekonstruowania działalności opiekuńczo-wychowawczej zgromadzeń zakonnych oraz przedstawienia procesu ich likwidacji.

Drugi rozdział *Laicyzacja życia publicznego* koncentruje się wokół zagadnień związanych z polityką władz komunistycznych, mającą na celu ograniczenie wpły-

wu Kościoła katolickiego na życie społeczne. Lidia Potykanowicz-Suda szczegółowo omawia problem usuwania przez komunistów religii ze szkół i reakcje władz kościelnych na ich działania. W oparciu o szeroką kwerendę archiwalną Autorka precyzyjnie rekonstruuje etapy laicyzacji szkolnictwa wyznaniowego. W wielu szkołach władze gdańskie spotykały się z oporem młodzieży i ich rodziców. Lidia Potykanowicz-Suda podjęła się również trudu prześledzenia procesu tworzenia punktów katechetycznych w województwie gdańskim. Statystyki lokalnych władz dotyczące liczby punktów katechetycznych tylko nieznacznie różnią się od nieznanych Autorce zestawień Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR. Te ostatnie obejmują całe lata 60. XX w., a wytworzone przez władze i wykorzystane przez Autorkę statystyki gdańskie dotyczą głównie pierwszej połowy lat 60 XX w., są jednak bardziej szczegółowe, ponieważ przedstawiają liczbę punktów katechetycznych w rozbiciu na poszczególne miasta. Autorka gruntownie opisuje metody stosowane przez organy państwowe, aby zmusić duchowieństwo do rejestracji punktów katechetycznych. Lidia Potykanowicz-Suda wyczerpująco analizuje też problematykę dotyczącą utrudniania przez komunistów praktyk religijnych, w tym gwarantowanych porozumieniem z 14 kwietnia 1950 r. rekolekcji wielkopostnych. Także problem laicyzacji służby zdrowia jest naświetlony z detalami, chociaż zachowane źródła pozwalają szerzej opisać proces przejmowania przez władze państwowe szpitali kongregacyjnych i walkę Kościoła rzymskokatolickiego o zachowanie prawa własności do budynków i gruntów szpitalnych. Uwagi te można odnieść chociażby do Szpitala Miejskiego w Gdyni i Szpitala św. Józefa w Pelplinie. Pominęty został również problem ubezpieczeń społecznych siostr zakonnych, jak i całego duchowieństwa. Lidia Potykanowicz-Suda odnalazła zestawienia dotyczące zatrudnienia siostr zakonnych w gdańskiej służbie zdrowia, znacznie wzbogacające dotychczasowy stan wiedzy w tej materii. Nowatorski charakter mają badania Autorki dotyczące procesu likwidacji przez władzę ludową stowarzyszeń katolickich i kościelnego „Caritasu”. W monografii znalazły również odzwierciedlenie problemy dotyczące powoływania nowych parafii. Władze gdańskie starły się ograniczyć proces powstawania nowych placówek duszpasterskich. W swojej pracy autorka porusza słabo naświetlone dotąd sprawy dotyczące upaństwowienia cmentarzy katolickich, czy też działalności cenzury państwowej wobec wydawnictw katolickich. Wiele miejsca w monografii Autorka poświęca opisowi laickiego ruchu społecznego, wykorzystywanego przez komunistów do walki z Kościołem katolickim. Szczególną rolę odgrywało tutaj m.in. Towarzystwo Szkoły Świeckiej oraz Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomysłicieli.

W rozdziale III, *Wydarzenia nasilające konflikty*, Lidia Potykanowicz-Suda przedstawia wybrane płaszczyzny konfrontacji władz państwowych z Kościołem katolickim. Autorka wymienia wśród nich tradycyjne uroczystości kościelne (Boże Ciało, odpusty, procesje, pielgrzymki), wizyty prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego w województwie gdańskim oraz obchody milenijne. Lidia Potykanowicz-Suda problematykę

tę przedstawiła wyczerpująco, chociaż można jej wywody uzupełnić o nieznane Autorce materiały źródłowe. Na przykład w IPN w Gdańsku zachowały się materiały dotyczące inwigilacji przez organy bezpieczeństwa parafii Sianowo, gdzie odbywały się tradycyjne uroczystości kościelne. Na podstawie szerokiej kwerendy archiwalnej Lidia Potykanowicz-Suda gruntownie naświetliła działania decydentów gdańskich mające na celu osłabienie wpływu Kościoła katolickiego na wiernych. Mimo utrudniania i ograniczania przez władze komunistyczne przejawów życia religijnego, Kościół katolicki wyszedł zwycięsko z tej konfrontacji.

Ostatni rozdział monografii *Zmniejszenie kościelnego stanu posiadania* dotyczy przejmowania przez władze państwowe własności kościelnej na terenie województwa gdańskiego. Problematyce zaboru mienia kościelnego Lidia Potykanowicz-Suda poświęca zasadniczo tylko kilka stron, co nie wyczerpuje tematu. Autorka prawie nie wspomina o majątkach zgromadzeń zakonnych przejętych na podstawie dekretu „martwej ręki” z 1950 r. Słabo są również naświetlone działania władz biskupich w obronie kościelnego stanu posiadania, chociaż procesy w tych sprawach trwały jeszcze przez wiele następnych lat. Autorka opisała natomiast szczegółowo kwestie dotyczące zbiórki zabytkowych kościołów oraz przejmowania przez Kościół rzymskokatolicki dawnych świątyń ewangelickich. Lidia Potykanowicz-Suda gruntownie przebadła również kwestie związane z ograniczaniem przez komunistów budownictwa sakralnego i prowadzoną przez nich politykę fiskalną wobec Kościoła katolickiego.

Z innych drobnych spraw należy wspomnieć o niekonsekwentnym podawaniu w monografii niektórych nazwisk (np. biskup Kazimierz Kowalski, biskup Kazimierz Józef Kowalski). Przy cytowaniu źródeł historycznych warto ujednoczyć ich pisownię (np. „episkopat”, „Episkopat”, „kościół”, „Kościół”), szczególnie w odniesieniu do dokumentów proveniencji państwowej.

Recenzowana monografia, mimo występowania niewielkich niedociągnięć, jest bardzo wartościowa, ponieważ w całości została oparta na źródłach archiwalnych. Szeroko przeprowadzona kwerenda archiwalna pozwoliła Autorce szczegółowo nakreślić politykę władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w województwie gdańskim. Otrzymaliśmy wnikliwe studium przypadku, oparte na bogatej bazie archiwalnej. Bezsprzecznym walorem opracowania jest doskonała znajomość realiów powojennej Polski. Niezwykle bogaty kwestionariusz badawczy oraz nowatorski charakter pracy wpływają pozytywnie na jej ocenę. Zastrzeżeń nie wzbudza również przyjęta przez Autorkę metodologia badań. Książka Lidii Potykanowicz-Sudy jest pozycją godną polecenia, ponieważ znacząco wzbogaca dotychczasowy stan wiedzy na temat polityki władz komunistycznych wobec Kościoła katolickiego.

Arkadiusz Czwołek (Toruń)